

भारत का राजपत्र The Gazette of India

असाधारण

EXTRAORDINARY

भाग II — खण्ड 1

PART II — Section 1

प्राधिकार से प्रकाशित

PUBLISHED BY AUTHORITY

सं० 35] नई दिल्ली, बृहस्पतिवार, सितम्बर 19, 2013/ भाद्र 28, 1935 (शक)
No. 35] NEW DELHI, THURSDAY, SEPTEMBER 19, 2013/ BHADRA 28, 1935 (SAKA)

इस भाग में भिन्न पृष्ठ संख्या दी जाती है जिससे कि यह अलग संकलन के रूप में रखा जा सके।
Separate paging is given to this Part in order that it may be filed as a separate compilation.

MINISTRY OF LAW AND JUSTICE

(Legislative Department)

New Delhi, the 19th September, 2013/Bhadra 28, 1935 (Saka)

The following Act of Parliament received the assent of the President on the 18th September, 2013, and is hereby published for general information:—

**THE PROHIBITION OF EMPLOYMENT AS MANUAL SCAVENGERS
AND THEIR REHABILITATION ACT, 2013**

No. 25 OF 2013

[18th September, 2013.]

An Act to provide for the prohibition of employment as manual scavengers, rehabilitation of manual scavengers and their families, and for matters connected therewith or incidental thereto.

WHEREAS promoting among the citizens fraternity assuring the dignity of the individual is enshrined as one of the goals in the Preamble to the Constitution;

AND WHEREAS the right to live with dignity is also implicit in the Fundamental Rights guaranteed in Part III of the Constitution;

AND WHEREAS article 46 of the Constitution, *inter alia*, provides that the State shall protect the weaker sections, and, particularly, the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes from social injustice and all forms of exploitation;

AND WHEREAS the dehumanising practice of manual scavenging, arising from the continuing existence of insanitary latrines and a highly iniquitous caste system, still persists in various parts of the country, and the existing laws have not proved adequate in eliminating the twin evils of insanitary latrines and manual scavenging;

AND WHEREAS it is necessary to correct the historical injustice and indignity suffered by the manual scavengers, and to rehabilitate them to a life of dignity.

BE it enacted by Parliament in the Sixty-fourth Year of the Republic of India as follows:—

CHAPTER I

PRELIMINARY

Short title,
extent and
commence-
ment.

1. (1) This Act may be called the Prohibition of Employment as Manual Scavengers and their Rehabilitation Act, 2013.

(2) It extends to the whole of India except the State of Jammu and Kashmir.

(3) It shall come into force on such date as the Central Government may, by notification in the Official Gazette, appoint:

Provided that the date so notified shall not be earlier than sixty days after the date of publication of the notification in the Official Gazette.

Definitions.

2. (1) In this Act, unless the context otherwise requires,—

(a) “agency” means any agency, other than a local authority, which may undertake sanitation facilities in an area and includes a contractor or a firm or a company which engages in development and maintenance of real estate;

(b) “appropriate government”, in relation to Cantonment Boards, railway lands, and lands and buildings owned by the Central Government, a Central Public Sector Undertaking or an autonomous body wholly or substantially funded by the Central Government, means the Central Government and in all other cases, the State Government;

(c) “Chief Executive Officer”, in relation to a Municipality or Panchayat, means, its senior-most executive officer, by whatever name called;

(d) “hazardous cleaning” by an employee, in relation to a sewer or septic tank, means its manual cleaning by such employee without the employer fulfilling his obligations to provide protective gear and other cleaning devices and ensuring observance of safety precautions, as may be prescribed or provided in any other law, for the time being in force or rules made thereunder;

(e) “insanitary latrine” means a latrine which requires human excreta to be cleaned or otherwise handled manually, either *in situ*, or in an open drain or pit into which the excreta is discharged or flushed out, before the excreta fully decomposes in such manner as may be prescribed:

Provided that a water flush latrine in a railway passenger coach, when cleaned by an employee with the help of such devices and using such protective gear, as the Central Government may notify in this behalf, shall not be deemed to be an insanitary latrine.

(f) “local authority” means,—

(i) a Municipality or a Panchayat, as defined in clause (e) and clause (f) of article 243P of the Constitution, which is responsible for sanitation in its area of jurisdiction;

(ii) a Cantonment Board constituted under section 10 of the Cantonments Act, 2006; and

(iii) a railway authority;

(g) “manual scavenger” means a person engaged or employed, at the commencement of this Act or at any time thereafter, by an individual or a local authority or an agency or a contractor, for manually cleaning, carrying, disposing of, or otherwise handling in any manner, human excreta in an insanitary latrine or in an open drain or pit into which the human excreta from the insanitary latrines is disposed of, or on a

railway track or in such other spaces or premises, as the Central Government or a State Government may notify, before the excreta fully decomposes in such manner as may be prescribed, and the expression “manual scavenging” shall be construed accordingly.

Explanation.—For the purpose of this clause,—

(a) “engaged or employed” means being engaged or employed on a regular or contract basis;

(b) a person engaged or employed to clean excreta with the help of such devices and using such protective gear, as the Central Government may notify in this behalf, shall not be deemed to be a ‘manual scavenger’;

64 of 1993.

(h) “National Commission for Safai Karmacharis” means the National Commission for Safai Karmacharis constituted under section 3 of the National Commission for Safai Karmacharis Act, 1993 and continued by Resolution of the Government of India in the Ministry of Social Justice and Empowerment *vide* No.17015/18/2003-SCD-VI, dated 24th February, 2004 and as amended from time to time;

(i) “notification” means a notification published in the Official Gazette and the expression “notify” shall be construed accordingly;

(j) “occupier”, in relation to the premises where an insanitary latrine exists, or someone is employed as a manual scavenger, means the person who, for the time being, is in occupation of such premises;

(k) “owner”, in relation to the premises where an insanitary latrine exists or someone is employed as a manual scavenger, means, the person who, for the time being has legal title to such premises;

(l) “prescribed” means prescribed by the rules made under this Act;

(m) “railway authority” means an authority administering railway land, as may be notified by the Central Government in this behalf;

24 of 1989.

(n) “railway land” shall have the meaning assigned to it in clause (32A) of section 2 of the Railways Act, 1989;

(o) “sanitary latrine” means a latrine which is not an ‘insanitary latrine’;

(p) “septic tank” means a water-tight settling tank or chamber, normally located underground, which is used to receive and hold human excreta, allowing it to decompose through bacterial activity;

(q) “sewer” means an underground conduit or pipe for carrying off human excreta, besides other waste matter and drainage wastes;

(r) “State Government”, in relation to a Union territory, means the Administrator thereof appointed under article 239 of the Constitution;

(s) “survey” means a survey of manual scavengers undertaken in pursuance of section 11 or section 14.

41 of 2006.

(2) Words and expressions used and not defined in this Act, but defined in the Cantonments Act, 2006, shall have the same meanings respectively assigned to them in that Act.

(3) The reference to a Municipality under Chapters IV to VIII of this Act shall include a reference to, as the case may be, the Cantonment Board or the railway authority, in respect of areas included within the jurisdiction of the Cantonment Board and the railway land, respectively.

Act to have overriding effect.

3. The provisions of this Act shall have effect notwithstanding anything inconsistent therewith contained in the Employment of Manual Scavengers and Construction of Dry Latrines (Prohibition) Act, 1993 or in any other law, or in any instrument having effect by virtue of any other law.

46 of 1993.

CHAPTER II

IDENTIFICATION OF INSANITARY LATRINES

Local authorities to survey insanitary latrines and provide sanitary community latrines.

4. (1) Every local authority shall,—

(a) carry out a survey of insanitary latrines existing within its jurisdiction, and publish a list of such insanitary latrines, in such manner as may be prescribed, within a period of two months from the date of commencement of this Act;

(b) give a notice to the occupier, within fifteen days from the date of publication of the list under clause (a), to either demolish the insanitary latrine or convert it into a sanitary latrine, within a period of six months from the date of commencement of this Act:

Provided that the local authority may for sufficient reasons to be recorded in writing extend the said period not exceeding three months;

(c) construct, within a period not exceeding nine months from the date of commencement of this Act, such number of sanitary community latrines as it considers necessary, in the areas where insanitary latrines have been found.

(2) Without prejudice to the provisions contained in sub-section (1), Municipalities, Cantonment Boards and railway authorities shall also construct adequate number of sanitary community latrines, within such period not exceeding three years from the date of commencement of this Act, as the appropriate Government may, by notification, specify, so as to eliminate the practice of open defecation in their jurisdiction.

(3) It shall be the responsibility of local authorities to construct community sanitary latrines as specified in sub-sections (1) and (2), and also to make arrangements for their hygienic upkeep at all times.

Explanation.—For the purposes of this section, “community” in relation to railway authorities means passengers, staff and other authorised users of railways.

CHAPTER III

PROHIBITION OF INSANITARY LATRINES AND EMPLOYMENT AND ENGAGEMENT AS MANUAL SCAVENGER

Prohibition of insanitary latrines and employment and engagement of manual scavenger.

5. (1) Notwithstanding anything inconsistent therewith contained in the Employment of Manual Scavengers and Construction of Dry Latrines (Prohibition) Act, 1993, no person, local authority or any agency shall, after the date of commencement of this Act,—

46 of 1993.

(a) construct an insanitary latrine; or

(b) engage or employ, either directly or indirectly, a manual scavenger, and every person so engaged or employed shall stand discharged immediately from any obligation, express or implied, to do manual scavenging.

(2) Every insanitary latrine existing on the date of commencement of this Act, shall either be demolished or be converted into a sanitary latrine, by the occupier at his own cost, before the expiry of the period so specified in clause (b) of sub-section (1) of section 4:

Provided that where there are several occupiers in relation to an insanitary latrine, the liability to demolish or convert it shall lie with,—

(a) the owner of the premises, in case one of the occupiers happens to be the owner; and

(b) all the occupiers, jointly and severally, in all other cases:

Provided that the State Government may give assistance for conversion of insanitary latrines into sanitary latrines to occupiers from such categories of persons and on such scale, as it may, by notification, specify:

Provided further that non-receipt of State assistance shall not be a valid ground to maintain or use an insanitary latrine, beyond the said period of nine months.

(3) If any occupier fails to demolish an insanitary latrine or convert it into a sanitary latrine within the period specified in sub-section (2), the local authority having jurisdiction over the area in which such insanitary latrine is situated, shall, after giving notice of not less than twenty one days to the occupier, either convert such latrine into a sanitary latrine, or demolish such insanitary latrine, and shall be entitled to recover the cost of such conversion or, as the case may be, of demolition, from such occupier in such manner as may be prescribed.

6. (1) Any contract, agreement or other instrument entered into or executed before the date of commencement of this Act, engaging or employing a person for the purpose of manual scavenging shall, on the date of commencement of this Act, be terminated and such contract, agreement or other instrument shall be void and inoperative and no compensation shall be payable therefor.

Contract, agreement, etc., to be void.

(2) Notwithstanding anything contained in sub-section (1), no person employed or engaged as a manual scavenger on a full-time basis shall be retrenched by his employer, but shall be retained, subject to his willingness, in employment on at least the same emoluments, and shall be assigned work other than manual scavenging.

7. No person, local authority or any agency shall, from such date as the State Government may notify, which shall not be later than one year from the date of commencement of this Act, engage or employ, either directly or indirectly, any person for hazardous cleaning of a sewer or a septic tank.

Prohibition of persons from engagement or employment for hazardous cleaning of sewers and septic tanks.

8. Whoever contravenes the provisions of section 5 or section 6 shall for the first contravention be punishable with imprisonment for a term which may extend to one year or with fine which may extend to fifty thousand rupees or with both, and for any subsequent contravention with imprisonment which may extend to two years or with fine which may extend to one lakh rupees, or with both.

Penalty for contravention of section 5 or section 6.

9. Whoever contravenes the provisions of section 7 shall for the first contravention be punishable with imprisonment for a term which may extend to two years or with fine which may extend to two lakh rupees or with both, and for any subsequent contravention with imprisonment which may extend to five years or with fine which may extend to five lakh rupees, or with both.

Penalty for contravention of section 7.

10. No court shall take cognizance of any offence punishable under this Act except upon a complaint thereof is made by a person in this behalf within three months from the date of the occurrence of the alleged commission of the offence.

Limitation of prosecution.

CHAPTER IV

IDENTIFICATION OF MANUAL SCAVENGERS IN URBAN AND RURAL AREAS AND THEIR REHABILITATION

11. (1) If any Municipality has reason to believe that some persons are engaged or employed in manual scavenging within its jurisdiction, the Chief Executive Officer of such Municipality shall cause a survey to be undertaken to identify such persons.

Survey of manual scavengers in urban areas by Municipalities.

(2) The content and methodology of the survey referred to in sub-section (1) shall be such as may be prescribed, and it shall be completed within a period of two months from its commencement in the case of Municipal Corporations, and within a period of one month in the case of other Municipalities.

(3) The Chief Executive Officer of the Municipality, in whose jurisdiction the survey is undertaken, shall be responsible for accurate and timely completion of the survey.

(4) After completion of the survey, the Chief Executive Officer shall cause to be drawn up a provisional list of persons found to be working as manual scavengers within the jurisdiction of his Municipality and fulfilling the eligibility conditions as may be prescribed, shall cause such provisional list to be published for general information in such manner, as may be prescribed, and shall invite objections to the list from the general public.

(5) Any person having any objection, either to the inclusion or exclusion of any name in the provisional list published in pursuance of sub-section (4), shall, within a period of fifteen days from such publication, file an objection, in such form as the Municipality may notify, to the Chief Executive Officer.

(6) All objections received in pursuance of sub-section (5), shall be enquired into, and thereafter a final list of persons found to be working as manual scavengers within the local limits of the municipality, shall be published by it in such manner, as may be prescribed.

(7) As soon as the final list of manual scavengers, referred to in sub-section (6) is published, the persons included in the said list shall, subject to the provisions of sub-section (2) of section 6, stand discharged from any obligation to work as manual scavengers.

Application
by an urban
manual
scavenger for
identification.

12. (1) Any person working as a manual scavenger in an urban area, may, either during the survey undertaken by the Municipality in pursuance of section 11, within whose jurisdiction he works, or at any time thereafter, apply, in such manner, as may be prescribed, to the Chief Executive Officer of the Municipality, or to any other officer authorised by him in this behalf, for being identified as a manual scavenger.

(2) On receipt of an application under sub-section (1), the Chief Executive Officer shall cause it to be enquired into, either as part of the survey undertaken under section 11, or, when no such survey is in progress, within fifteen days of receipt of such application, to ascertain whether the applicant is a manual scavenger.

(3) If an application is received under sub-section (1) when a survey under section 11 is not in progress, and is found to be true after enquiry in accordance with sub-section (2), action shall be taken to add the name of such a person to the final list published under sub-section (6) of section 11, and the consequences mentioned in sub-section (7) thereof shall follow.

Rehabilita-
tion of
persons
identified as
manual
scavengers
by a Muni-
cipality.

13. (1) Any person included in the final list of manual scavengers published in pursuance of sub-section (6) of section 11 or added thereto in pursuance of sub-section (3) of section 12, shall be rehabilitated in the following manner, namely:—

(a) he shall be given, within one month,—

(i) a photo identity card, containing, *inter alia*, details of all members of his family dependent on him, and

(ii) such initial, one time, cash assistance, as may be prescribed;

(b) his children shall be entitled to scholarship as per the relevant scheme of the Central Government or the State Government or the local authorities, as the case may be;

(c) he shall be allotted a residential plot and financial assistance for house construction, or a ready-built house, with financial assistance, subject to eligibility and willingness of the manual scavenger, and the provisions of the relevant scheme of the Central Government or the State Government or the concerned local authority;

(d) he, or at least one adult member of his family, shall be given, subject to eligibility and willingness, training in a livelihood skill, and shall be paid a monthly stipend of not less than three thousand rupees, during the period of such training;

(e) he, or at least one adult member of his family, shall be given, subject to

eligibility and willingness, subsidy and concessional loan for taking up an alternative occupation on a sustainable basis, in such manner as may be stipulated in the relevant scheme of the Central Government or the State Government or the concerned local authority;

(f) he shall be provided such other legal and programmatic assistance, as the Central Government or State Government may notify in this behalf.

(2) The District Magistrate of the district concerned shall be responsible for rehabilitation of each manual scavenger in accordance with the provisions of sub-section (1) and the State Government or the District Magistrate concerned may, in addition, assign responsibilities in his behalf to officers subordinate to the District Magistrate and to officers of the concerned Municipality.

14. If any Panchayat has reason to believe that some persons are engaged in manual scavenging within its jurisdiction, the Chief Executive Officer of such Panchayat shall cause a survey of such manual scavengers to be undertaken, *mutatis mutandis*, in accordance with the provisions of section 11 and section 12, to identify such person.

Survey of manual scavengers in rural areas by Panchayats.

15. (1) Any person working as a manual scavenger, in a rural area, may, either during the survey undertaken by the Panchayat within whose jurisdiction he works, in pursuance of section 14 or at any time thereafter, apply, in such manner, as may be prescribed, to the Chief Executive Officer of the concerned Panchayat, or to any other officer authorised by him in this behalf, for being identified as a manual scavenger.

Application by a rural manual scavenger for identification.

(2) On receipt of an application under sub-section (1), the Chief Executive Officer shall cause it to be enquired into, either as part of the survey undertaken under section 14 or when no such survey is in progress, within fifteen days of receipt of such application, so as to ascertain whether the applicant is a manual scavenger.

16. Any person included in the final list of manual scavengers, published in pursuance of section 14 or added thereto in pursuance of sub-section (2) of section 15 shall be rehabilitated, *mutatis mutandis*, in the manner laid down for urban manual scavengers in section 13.

Rehabilitation of persons identified as manual scavengers by a Panchayat.

CHAPTER V

IMPLEMENTING AUTHORITIES

17. Notwithstanding anything contained in any other law for the time being in force, it shall be the responsibility of every local authority to ensure, through awareness campaign or in such other manner that after the expiry of a period of nine months, from the date of commencement of this Act,—

Responsibility of local authorities to ensure elimination of insanitary latrines.

(i) no insanitary latrine is constructed, maintained or used within its jurisdiction; and

(ii) in case of contravention of clause (i), action is taken against the occupier under sub-section (3) of section 5.

18. The appropriate Government may confer such powers and impose such duties on local authority and District Magistrate as may be necessary to ensure that the provisions of this Act are properly carried out, and a local authority and the District Magistrate may, specify the subordinate officers, who shall exercise all or any of the powers, and perform all or any of the duties, so conferred or imposed, and the local limits within which such powers or duties shall be carried out by the officer or officers so specified.

Authorities who may be specified for implementing provisions of this Act.

19. The District Magistrate and the authority authorised under section 18 or any other subordinate officers specified by them under that section shall ensure that, after the expiry of such period as specified for the purpose of this Act,—

Duty of District Magistrate and authorised officers.

(a) no person is engaged or employed as manual scavenger within their jurisdiction;

(b) no one constructs, maintains, uses or makes available for use, an insanitary latrine;

(c) manual scavengers identified under this Act are rehabilitated in accordance with section 13, or as the case may be, section 16;

(d) persons contravening the provisions of section 5 or section 6 or section 7 are investigated and prosecuted under the provisions of this Act; and

(e) all provisions of this Act applicable within his jurisdiction are duly complied with.

Appointment of inspectors and their powers.

20. (1) The appropriate Government may, by notification, appoint such persons as it thinks fit to be inspectors for the purposes of this Act, and define the local limits within which they shall exercise their powers under this Act.

(2) Subject to any rules made in this behalf, an inspector may, within the local limits of his jurisdiction, enter, at all reasonable times, with such assistance as he considers necessary, any premises or place for the purpose of,—

(a) examining and testing any latrine, open drain or pit or for conducting an inspection of any premises or place, where he has reason to believe that an offence under this Act has been or is being or is about to be committed, and to prevent employment of any person as manual scavenger;

(b) examine any person whom he finds in such premises or place and who, he has reasonable cause to believe, is employed as a manual scavenger therein, or is otherwise in a position to furnish information about compliance or non-compliance with the provisions of this Act and the rules made thereunder;

(c) require any person whom he finds on such premises, to give information which is in his power to give, with respect to the names and addresses of persons employed on such premises as manual scavenger and of the persons or agency or contractor employing or engaging them;

(d) seize or take copies of such registers, record of wages or notices or portions thereof as he may consider relevant in respect of an offence under this Act which he has reason to believe has been committed by the principal employer or agency; and

(e) exercise such other powers as may be prescribed.

(3) Any person required to produce any document or thing or to give any information required by an inspector under sub-section (2) shall be deemed to be legally bound to do so within the meaning of section 175 and section 176 of the Indian Penal Code.

45 of 1860.

(4) The provisions of the Code of Criminal Procedure, 1973, shall, so far as may be, apply to any such search or seizure under sub-section (2) as they apply to such search or seizure made under the authority of a warrant issued under section 94 of the said Code.

2 of 1974.

CHAPTER VI

PROCEDURE FOR TRIAL

Offences to be tried by Executive Magistrate.

21. (1) The State Government may confer, on an Executive Magistrate, the powers of a Judicial Magistrate of the first class for the trial of offences under this Act; and, on such conferment of powers, the Executive Magistrate, on whom the powers are so conferred, shall be deemed, for the purposes of the Code of Criminal Procedure, 1973, to be a Judicial Magistrate of the first class.

2 of 1974.

(2) An offence under this Act may be tried summarily.

Offence to be cognizable and non-bailable.

22. Notwithstanding anything contained in the Code of Criminal Procedure, 1973, every offence under this Act shall be cognizable and non-bailable.

2 of 1974.

23. (1) Where an offence under this Act has been committed by a company, every person who, at the time the offence was committed, was in charge of, and was responsible to, the company for the conduct of the business of the company, as well as the company, shall be deemed to be guilty of the offence and shall be liable to be proceeded against and punished accordingly.

Offences by companies.

(2) Notwithstanding anything contained in sub-section (1), where any offence under this Act has been committed by a company and it is proved that offence has been committed with the consent or connivance of, or is attributable to, any neglect on the part of, any director, manager, secretary or other officer of the company, such director, manager, secretary or other officer shall be deemed to be guilty of that offence and shall be liable to be proceeded against and punished accordingly.

Explanation.—For the purposes of this section,—

(a) “company” means any body corporate and includes a firm or other association of individuals; and

(b) “director” in relation to a firm, means a partner in the firm.

CHAPTER VII

VIGILANCE COMMITTEES

24. (1) Every State Government shall, by notification, constitute a Vigilance Committee for each district and each Sub-Division.

Vigilance Committees.

(2) Each Vigilance Committee constituted for a district shall consist of the following members, namely:—

(a) the District Magistrate—Chairperson, *ex officio*;

(b) all members of the State Legislature belonging to the Scheduled Castes elected from the district—members:

Provided that if a district has no member of the State Legislature belonging to the Scheduled Castes, the State Government may nominate such number of other members of the State Legislature from the district, not exceeding two, as it may deem appropriate.

(c) the district Superintendent of Police— member, *ex officio*;

(d) the Chief Executive Officer of,—

(i) the Panchayat at the district level—member, *ex officio*;

(ii) the Municipality of the district headquarters—member, *ex officio*;

(iii) any other Municipal Corporation constituted in the district—member, *ex officio*;

(iv) Cantonment Board, if any, situated in the district—member, *ex officio*;

(e) one representative be nominated by the railway authority located in the district;

(f) not more than four social workers belonging to organisation working for the prohibition of manual scavenging and rehabilitation of manual scavengers, or, representing the scavenger community, resident in the district, to be nominated by the District Magistrate, two of whom shall be women;

(g) one person to represent the financial and credit institutions in the district, to be nominated by the District Magistrate;

(h) the district-level officer in-charge of the Scheduled Castes Welfare—Member-Secretary, *ex officio*;

(i) district-level officers of Departments and agencies who, in the opinion of the District Magistrate, subject to general orders, if any, of the State Government, have a significant role to play in the implementation of this Act.

(3) Each Vigilance Committee, constituted for a Sub-Division, shall consist of the following members, namely:—

(a) the Sub-Divisional Magistrate—Chairperson, *ex officio*;

(b) the Chairpersons and the Chief Executive Officers of Panchayats at intermediate level of the Sub-Division, and where Panchayats at intermediate level, do not exist, Chairpersons from two Panchayats at Village level to be nominated by the Sub-Divisional Magistrate—member, *ex officio*;

(c) the Sub-Divisional Officer of Police—member, *ex officio*;

(d) Chief Executive Officer of—

(i) the Municipality of the Sub-Divisional headquarters—member, *ex officio*; and

(ii) Cantonment Board, if any, situated in the Sub-Division—member, *ex officio*;

(e) one representative to be nominated by the railway authority located in the Sub-Division—member, *ex officio*;

(f) two social workers belonging to the organisation working for the prohibition of manual scavenging and rehabilitation of the manual scavengers, or representing the scavenger community resident in the Sub-Division, to be nominated by the District Magistrate, one of whom shall be a woman;

(g) one person to represent the financial and credit institutions in the Sub-Division, to be nominated by the Sub-Divisional Magistrate;

(h) the Sub-Divisional level officer in-charge of Scheduled Castes welfare—Member-Secretary, *ex officio*;

(i) Sub-Divisional level officers of Department and agencies who in the opinion of the Sub-Divisional Magistrate, subject to any general orders of the State Government or the District Magistrate, have a significant role to play in the implementation of this Act—member, *ex officio*.

(4) Each Vigilance Committee constituted at district and Sub-Divisional level shall meet at least once in every three months.

(5) No proceeding of a Vigilance Committees shall be invalid merely by reason of any defect in its constitution.

Functions of
Vigilance
Committee.

25. The functions of Vigilance Committee shall be—

(a) to advise the District Magistrate or, as the case may be, the Sub-Divisional Magistrate, on the action which needs to be taken, to ensure that the provisions of this Act or of any rule made thereunder are properly implemented;

(b) to oversee the economic and social rehabilitation of manual scavengers;

(c) to co-ordinate the functions of all concerned agencies with a view to channelise adequate credit for the rehabilitation of manual scavengers;

(d) to monitor the registration of offences under this Act and their investigation and prosecution.

26. (1) Every State Government shall, by notification, constitute a State Monitoring Committee, consisting of the following members, namely:—

State Monitoring Committee.

(a) the Chief Minister of State or a Minister nominated by him—Chairperson, *ex officio*;

(b) the Minister-in-charge of the Scheduled Castes Welfare, and such other Department, as the State Government may notify;

(c) Chairperson of the State Commissions for Safai Karamcharis, and Scheduled Castes, if any— member, *ex officio*;

(d) representatives of the National Commission for Scheduled Castes, and Safai Karamcharis—member, *ex officio*;

(e) not less than two members of the State Legislature belonging to the Scheduled Castes, nominated by the State Government:

Provided that if any State Legislature has no member belonging to the Scheduled Castes, the State Government may nominate the members belonging to the Scheduled Tribes;

(f) the Director-General of Police— member, *ex officio*;

(g) Secretaries to the State Government in the Departments of Home, Panchayati Raj, Urban Local Bodies, and such other Departments, as the State Government may notify;

(h) Chief Executive Officer of at least one Municipal Corporation, Panchayat at the district-level, Cantonment Board and railway authority as the State Government may notify;

(i) not more than four social workers belonging to organisation working for the prohibition of manual scavenging and rehabilitation of manual scavengers, or, representing the scavenger community, resident in the State, to be nominated by the State Government, two of whom shall be women;

(j) State-level head of the convener Bank of the State Level Bankers' Committee— member, *ex officio*;

(k) Secretary of the Department of the State Government dealing with development of the Scheduled Castes—Member-Secretary, *ex officio*;

(l) such other representative of Departments of the State Government and such other agencies which, in the opinion of the State Government, are concerned with the implementation of this Act.

(2) The State Monitoring Committee shall meet at least once in every six months and shall observe such rules of procedure in regard to the transaction of business at its meetings as may be prescribed.

27. The functions of the State Monitoring Committee shall be—

Functions of the State Monitoring Committee.

(a) to monitor and advise the State Government and local authorities for effective implementation of this Act;

(b) to co-ordinate the functions of all concerned agencies;

(c) to look into any other matter incidental thereto or connected therewith for implementation of this Act.

28. Every State or Union territory Government and Union territory administration shall send such periodic reports to the Central Government about progress of implementation of this Act, as the Central Government may require.

Duty of States or Union territories to send periodic reports to the Central Government.

29. (1) The Central Government shall, by notification, constitute a Central Monitoring Committee in accordance with the provisions of this section.

Central Monitoring Committee.

(2) The Central Monitoring Committee shall consist of the following members, namely:—

(a) The Union Minister for Social Justice and Empowerment—Chairperson, *ex officio*;

(b) Chairperson of the National Commission for Scheduled Castes—member, *ex officio*;

(c) Minister of State in the Ministry of Social Justice and Empowerment—member, *ex officio*;

(d) Chairperson, National Commission for Safai Karamcharis—member, *ex officio*;

(e) the Member of the Planning Commission dealing with development of the Scheduled Castes—member, *ex officio*;

(f) three elected members of Parliament belonging to Scheduled Castes, two from the Lok Sabha and one from the Rajya Sabha;

(g) Secretaries of the Ministries of,—

(i) Social Justice and Empowerment, Department of Social Justice and Empowerment;

(ii) Urban Development;

(iii) Housing and Urban Poverty Alleviation;

(iv) Drinking Water and Sanitation;

(v) Panchayati Raj;

(vi) Finance, Department of Financial Services; and

(vii) Defence,

members, *ex officio*;

(h) Chairman, Railway Board—member, *ex officio*;

(i) Director-General, Defence Estates—member, *ex officio*;

(j) representatives of not less than six State Governments and one Union territory, as the Central Government may, notify;

(k) not more than six social workers belonging to organisation working for the prohibition of manual scavenging and rehabilitation of manual scavengers, or, representing the scavenger community, resident in the country, to be nominated by the Chairperson, two of whom shall be women;

(l) Joint Secretary, Department of Social Justice and Empowerment in the Ministry of Social Justice and Empowerment, looking after development of Scheduled Castes—Member-Secretary, *ex officio*;

(m) such other representatives of Central Ministries or Departments and agencies which, in the opinion of the Chairperson, are concerned with the implementation of this Act.

(3) The Central Monitoring Committee shall meet at least once in every six months.

30. The functions of the Central Monitoring Committee shall be,—

(a) to monitor and advise the Central Government and State Government for effective implementation of this Act and related laws and programmes;

(b) to co-ordinate the functions of all concerned agencies;

(c) to look into any other matter incidental to or connected with implementation of this Act.

31. (1) The National Commission for Safai Karamcharis shall perform the following functions, namely:—

(a) to monitor the implementation of this Act;

(b) to enquire into complaints regarding contravention of the provisions of this Act, and to convey its findings to the concerned authorities with recommendations requiring further action; and

(c) to advise the Central and the State Governments for effective implementation of the provisions of this Act.

(d) to take *suo motu* notice of matter relating to non-implementation of this Act.

(2) In the discharge of its functions under sub-section (1), the National Commission shall have the power to call for information with respect to any matter specified in that sub-section from any Government or local or other authority.

32. (1) The State Government may, by notification, designate a State Commission for Safai Karamcharis or a State Commission for the Scheduled Castes or such other statutory or other authority, as it deems fit, to perform, within the State, *mutatis mutandis*, the functions specified in sub-section (1) of section 31.

(2) An authority designated under sub-section (1) shall, within the State, have, *mutatis mutandis*, the powers of the National Commission for Safai Karamcharis as specified in sub-section (2) of section 31.

Functions of National Commission for Safai Karamcharis.

Power of State Government to designate an appropriate authority to monitor the implementation of this Act.

CHAPTER VIII

MISCELLANEOUS

33. (1) It shall be the duty of every local authority and other agency to use appropriate technological appliances for cleaning of sewers, septic tanks and other spaces within their control with a view to eliminating the need for the manual handling of excreta in the process of their cleaning.

(2) It shall be the duty of the appropriate Government to promote, through financial assistance, incentives and otherwise, the use of modern technology, as mentioned in sub-section (1).

Duty of local authorities and other agencies to use modern technology for cleaning of sewers, etc.

34. No suit, prosecution or other legal proceeding shall lie against an appropriate Government or any officer of the appropriate Government or any member of the Committee for anything which is in good faith done or intended to be done under this Act.

Protection of action taken in good faith.

35. No civil court shall have jurisdiction in respect of any matter to which any provision of this Act applies and no injunction shall be granted by any civil court in respect of anything, which is done or intended to be done, by or under this Act.

Jurisdiction of civil courts barred.

36. (1) The appropriate Government shall, by notification, make rules for carrying out the provisions of this Act, within a period not exceeding three months from the date of commencement of this Act.

Power of appropriate Government to make rules.

(2) In particular, and without prejudice to the generality of the foregoing power, such rules may provide for all or any of the following matters, namely:—

(a) the obligation of an employer, under clause (d) of sub-section (1) of section 2;

(b) the manner in which the excreta fully decomposes under clauses (e) and (g) of sub-section (1) of section 2;

(c) the manner of carrying out survey of insanitary latrine and publishing list thereof under clause (a) of sub-section (1) of section 4;

(d) procedure of giving notice and recovering cost of demolition of an insanitary latrine under sub-section (3) of section 5;

(e) content and methodology of the survey under sub-section (2) of section 11;

(f) the eligibility conditions for identification of manual scavengers and publication of provisional list of persons found to be working as manual scavengers under sub-section (4) of section 11;

(g) publication of final list of persons found to be working as manual scavengers under sub-section (6) of section 11;

(h) manner of application to be made to the Chief Executive Officer of the municipality, or to an officer authorised by him in this behalf, under sub-section (1) of section 12 or, as the case may be, sub-section (1) of section 15;

(i) provision of initial, one time, cash assistance under sub-clause (ii) of clause (a) of sub-section (1) of section 13;

(j) such other powers of Inspectors under clause (e) of sub-section (2) of section 20; and

(k) any other matter which is required to be, or may be, prescribed.

(3) Every rule made under this Act by the Central Government shall be laid, as soon as may be after it is made, before each House of Parliament, while it is in session, for a total period of thirty days which may be comprised in one session or in two or more successive sessions, and if, before the expiry of the session immediately following the session or the successive sessions aforesaid, both Houses agree in making any modification in the rule or both Houses agree that the rule should not be made, the rule shall thereafter have effect only in such modified form or be of no effect, as the case may be; so, however, that any such modification or annulment shall be without prejudice to the validity of anything previously done under that rule.

(4) Every rule made under this Act by the State Government shall, as soon as may be after it is made, be laid before each House of State Legislature, where there are two Houses and where there is one House of State Legislature, before that House.

Power of
Central
Government
to make model
rules.

37. (1) Notwithstanding anything contained in section 36 of this Act:—

(a) the Central Government shall, by notification, publish model rules for the guidance and use of State Governments; and

(b) in case the State Government fails to notify the rules under section 36 of this Act within the period of three months specified therein, then the model rules as notified by the Central Government shall be deemed to have come into effect, *mutatis mutandis*, in such State, till such time as the State Government notifies its rules.

(2) The model rules made by the Central Government under this Act shall be laid, as soon as may be after they are made, before each House of Parliament while it is in session, for a total period of thirty days which may be comprised in one session or in two or more successive sessions, and if, before the expiry of the session immediately following the session or the successive sessions aforesaid, both Houses make any modification in the rule, the rule shall thereafter have effect only in such modified form; so, however, that any such modification shall be without prejudice to the validity of anything previously done under that rule.

Power to
remove
difficulties.

38. (1) If any difficulty arises in giving effect to the provisions of this Act, the Central Government may, by order published in the Official Gazette, make such provisions, not inconsistent with the provisions of this Act, as may appear to it to be necessary or expedient for the removal of the difficulty:

Provided that no such order shall be made in relation to a State after the expiration of three years from the commencement of this Act in that State.

(2) Every order made under this section shall, as soon as may be after it is made, be laid before each House of Parliament.

39. (1) The appropriate Government may, by a general or special order published in the Official Gazette, for reasons to be recorded, and subject to such conditions as it may impose, exempt any area, category of buildings or class of persons from any provisions of this Act or from any specified requirement contained in this Act or any rule, order, notification, bye-laws or scheme made thereunder or dispense with the observance of any such requirement in a class or classes of cases, for a period not exceeding six months at a time.

Power to
exempt.

(2) Every general or special order made under this section shall be laid, as soon as may be after it is made, before each House of Parliament or each House of State Legislature, where there are two Houses and where there is one House of State Legislature, before that House.

P.K. MALHOTRA,
Secy. to the Govt. of India.

हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालण्याबाबत आणि त्यांचे पुर्नवसन करण्याबाबत अधिनियम, २०१३ ची अंमलबजावणी करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक: सफाई-२०१३/प्र.क्र.२११ (भाग-२)/महामंडळे
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक: १६ ऑक्टोबर, २०१४

वाचा :- शासन परिपत्रक, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, क्र.सफाई
२०१३/प्र.क्र.२११ (भाग-२)/महामंडळे, दि.४ मार्च, २०१३

शासन परिपत्रक :-

सन २०११ च्या राष्ट्रीय जनगणनेच्या दरम्यान महाराष्ट्रात २५६ शहरात एकूण १,७१,६८८ घरांमध्ये इन सॅनिटरी लॅटरिन्स (शौचालये) आढळून आली आहेत. या इन सॅनिटरी लॅटरिन्सचे सॅनिटरी लॅटरिन्स मध्ये रुपांतर करून इन सॅनिटरी लॅटरिन्सचे पूर्णपणे निर्मूलन करणे, इन सॅनिटरी लॅटरिन्सवर आढळून आलेल्या कार्यरत सफाई कामगारांचा शोध घेणे, आढळून आलेल्या सफाई कामगार व त्यांचेवर अवलंबित यांचे पर्यायी व्यवसायात पुर्नवसन करणे इत्यादी चे सर्व्हेक्षण करण्याचे निर्देश उपरोक्त परिपत्रकान्वये देण्यात आलेले आहेत. मात्र त्यावेळी ग्रामीण भागातील सर्व्हेक्षणाबाबत निर्देश देण्यात आले नव्हते.

२. केंद्र शासनाचे पत्र क्र.डी.ओ.नं.१९०१४/०४/२०१३/SCD-IV, दि.२७ ऑगस्ट, २०१३ चे पत्रानुसार हाताने काम करणारा मेहतर व अनारोग्यकारी शौचकूप यांच्या व्याख्येत बदल करण्यात आल्यामुळे, संदर्भीय परिपत्रकासोबतच्या परिशिष्ट "क" मधील ३.३ खालील स्पष्टीकरण (ख) मध्ये "हाताने काम करणारा मेहतर" च्या दिलेल्या व्याख्येत पुढीलप्रमाणे सुधारणा करण्यात येत आहे.

३. हाताने मैला साफ करण्याकरिता वापरात येणा-या उपकरणांच्या यादीनुसार चौरस फावडे, पत्रा, बादली, झाडू, खराटा, टोपली, फावडे, कुदळ, सुपली, पुढ्या, बांबूची टोपली, लाकडी फळी, प्लॉस्टीक शीट इ. या सामुग्रीचा वापर करून मैला साफ करण्यासाठी कामावर लावलेला किंवा सेवानियुक्त व्यक्तीस "हाताने काम करणारा मेहतर" म्हणून मानण्यात येईल.

४. उपरोक्त सुधारित व्याख्येनुसार मॅन्युअल स्कॅव्हेंजरच्या फेर सर्वेक्षणाचे काम शहरी व ग्रामीण क्षेत्रात त्वरीत सुरु करावे व केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल शासनास सादर करावा.

५ सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१४१०१६१६२९४९१५२२ असा आहे. हे परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

प्र.पां.लुबाळ
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

- १) प्रधान सचिव, नगर विकास विभाग
- २) प्रधान सचिव, गाम विकास व जलसंधारण विभाग
- ३) प्रधान सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग
- ४) सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग
- ५) आयुक्त, समाजकल्याण
- ६) नोडल अधिकारी तथा व्यवस्थापकीय संचालक, महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ
- ७) संचालक, अर्थ व सांख्यिकी
- ८) सर्व जिल्हाधिकारी
- ९) सर्व मुकाअ, जिल्हा परिषद
- १०) सर्व महानगर पालिकांचे आयुक्त
- ११) सर्व प्रादेशिक उपायुक्त, समाज कल्याण
- १२) सर्व नगरपालिकांचे प्रशासकीय अधिकारी
- १३) सर्व जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी, जिल्हा परिषद
- १४) सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण (सर्व जिल्हे)
- १५) सर्व जिल्हा सांख्यिकी अधिकारी

हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाईगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालणे व त्यांचे पुनर्वसन करणेबाबतचा अधिनियम २०१३ च्या अंमलबजावणीबाबत.

महाराष्ट्र शासन

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

शासन निर्णय क्रमांक: हैमैउ-२०१५/ प्र.क्र. १९६/ अजाक-१

मादाम कामा रोड, हुतात्मा राजगुरु चौक

मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई-४०० ०३२

तारीख: ७ ऑगस्ट, २०१५

वाचा

- १) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग परिपत्रक क्रमांक-सफाई-२०१३/
प्र.क्र. २११/ महामंडळे, दि. ०४ मार्च, २०१३
- २) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग परिपत्रक क्रमांक-सफाई-२०१३/
प्र.क्र. २११ (भाग-२)/महामंडळे, दि. १६ ऑक्टोबर, २०१४

प्रस्तावना

केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालण्याकरिता, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांचे आणि त्यांच्या कुटुंबांचे पुनर्वसन करण्याकरिता अधिनियम, २०१३ लागू केला आहे.

संविधानाच्या उद्देशिकेत निर्धारित केलेल्या ध्येयांपैकी व्यक्तींची प्रतिष्ठा याबाबत आश्वासन देणारी बंधुता नागरिकांमध्ये प्रवर्धित करणे हे ध्येय निर्धारित केले आहे. संविधानाच्या भाग तीनमध्ये हमी दिलेल्या मुलभूत हक्कांमध्ये प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्याचा हक्कदेखिल ध्वनित केला आहे. संविधानाच्या अनुच्छेद ४६ मध्ये इतर बाबींबरोबरच या बाबींची तरतुद करण्यात आली की, राज्य, दुर्बल आणि विशेषतः अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती यांचे सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यापासून रक्षण करील. अनारोग्यकारी शौचालये आणि अत्यंत विषमतादर्शक जातीव्यवस्था अस्तित्वात राहिल्याने त्यातून उदभवलेली हाताने मैला सफाईची अमानवी प्रथा देशाच्या विभिन्न भागांमध्ये अजूनही टिकून आहे आणि अनारोग्यकारी शौचालये, हाताने मैला सफाई या दोन्ही अनिष्ट प्रथेचे उच्चाटण करण्यासाठी विद्यमान कायदे पुरेसे नसल्याने निदर्शनास आले आहे. तसेच हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाईगारांवर होणारा वर्षानुवर्ष अन्याय व त्यांची अप्रतिष्ठा दूर करणे आणि त्यांना प्रतिष्ठापूर्वक जीवन जगण्यासाठी त्यांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक असल्याने केंद्र शासनाने वरील कायदा देशात लागू केला आहे. या कायद्याची राज्यात प्रभावी अंमलबजावणी करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन आहे. याबाबत शासन पुढीलप्रमाणे आदेश देत आहे.

शासन निर्णय

हाताने मैला उचलणाच्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालणे व पुनर्वसन करणेबाबतचा अधिनियम, २०१३ च्या अंमलबजावणीसाठी राज्यात वरील संदर्भ क्रमांक-१ च्या परिपत्रकानुसार नागरी भागात कालबद्ध कार्यक्रम आयोजित करून सर्वेक्षण करण्यात आले आहे. परंतु केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणाच्या सफाई कामगारांच्या व्याख्येमध्ये सुधारणा केली असल्यामुळे सफाई कामगारांचे राज्यात पुनर्सर्वेक्षण करणे आवश्यक असल्यामुळे शासन राज्यात नागरी व ग्रामीण भागातील सफाई कामगारांचे पुनर्सर्वेक्षण करणे व इनसॅनिटरी लॅटरिनचे पूर्णपणे निर्मुलन करण्याची कार्यवाही प्राथम्याने करण्याचे आदेश देत आहेत.

२. मा.मुख्य सचिव यांनी दि. १२ जून, २०१५ रोजी अनुसूचित जाती आयोगाच्या बैठकीमध्ये राज्यात हाताने मैला उचलणाच्या सफाई कामगारांचे सुधारित व्याख्येनुसार पुनर्सर्वेक्षण करण्यात येईल असे आश्वासन आयोगास दिले आहे. सबब, संबंधित विभागाने तातडीने कार्यवाही पूर्ण करावी.

३. राज्यातील नागरी व ग्रामिण भागामध्ये हाताने मैला उचलणाच्या सफाई कामगारांचे पुनर्सर्वेक्षण संदर्भ क्रमांक-२ च्या परिपत्रकामध्ये कळविलेल्या सुधारित व्याख्येप्रमाणे दि.१०/०८/२०१५ ते दि.०९/०९/२०१५ पर्यंत पूर्ण करावे. सदर सर्वेक्षणासाठी संदर्भ क्रमांक-१ वरील दि. ०४/०३/२०१३ च्या परिपत्रकामधील मार्गदर्शक सूचनांनुसार कार्यवाही करावी.

४. तसेच राज्यात सन २०११ च्या जनगणनेनुसार नागरी व ग्रामिण भागात मोठ्या प्रमाणात इन-सॅनिटरी लॅटरिन आढळून आले आहे. याबाबत सविस्तर माहितीची CD संबंधित विभागांना पाठविण्यात येत आहे. सदर CD मधील माहिती राज्यात पुनर्सर्वेक्षण करताना विचारात घेण्यात यावी व पाहणीतील माहिती व CD मधील माहिती यामध्ये तफावत राहणार नाही याची दक्षता घेण्यात यावी. तसेच इन-सॅनिटरी लॅटरिनचे सॅनिटरी लॅटरिनमध्ये रुपांतर करण्यासाठी घरोघरी जाऊन (Door to Door) सर्वेक्षण करून इनसॅनिटरी लॅटरिनचा शोध घेण्यात यावा व त्याची यादी तयार करावी. आणि इन-सॅनिटरी लॅटरिन्सचे पूर्णपणे निर्मुलन करण्याची कार्यवाही करावी. याबाबत हाताने मैला उचलणाच्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालणे व त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ मधील तरतुदीनुसार आवश्यक कार्यवाही करावी.

५. सदर अधिनियमातील तरतुदीनुसार हाताने मैला उचलणाच्या सफाई कामगारांचे पुनर्वसन करणे आवश्यक असल्यामुळे आपल्या विभागाकडून पुनर्सर्वेक्षणाचे काम विहित मुदतीमध्ये पूर्ण करून सफाई कामगारांची अद्ययावत जिल्हानिहाय यादी तयार करून सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाकडे पाठविण्यात यावी.

६. सदर अधिनियमाच्या अंमलबजावणीबाबत त्रैमासिक प्रगती अहवाल केंद्र शासनास विहित नमुन्यात सादर करणे आवश्यक आहे. तरी आपल्या विभागाने सदर अधिनियमाच्या अंमलबजावणीबाबत केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल या विभागाकडे नियमितपणे पाठविण्यात यावा. सदर कायद्याच्या

अंमलबजावणीबाबत Central Monitoring Committee दि. ८ जुलै, २०१५ च्या पत्रान्वये (प्रत सोबत) मार्गदर्शन सूचना दिल्या आहेत. त्या विचारात घेऊन कार्यवाही करावी व आपल्या विभागाच्या कार्यवाहीचा अहवाल (कृती अहवाल) Action Taken Report या विभागाकडे पाठवावा.

७. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१५०८०७१४०४५२२०२२ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(उज्वल उके)

प्रधान सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा.मुख्य सचिव
२. मा.मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव
३. अप्पर मुख्य सचिव, नगर विकास विभाग
४. प्रधान सचिव, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग
५. मा.प्रधान सचिव, ग्रामविकास विभाग
६. प्रधान सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग
७. आयुक्त सर्व महानगरपालिका
८. सर्व जिल्हाधिकारी / सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद
९. संचालक, नगरपालिका प्रशासन, वरळी, मुंबई
१०. आयुक्त, समाज कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
११. सर्व उपायुक्त, समाज कल्याण/ सर्व सहाय्यक आयुक्त, समाज कल्याण
१२. संचालक, अर्थ व सांख्यिकी, बांद्रा (पूर्व), मुंबई
१३. सर्व जिल्हा सांख्यिकी अधिकारी
१४. निवड नस्ती

हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ च्या अंमलबजावणीकरीता सक्षम प्राधिकारी घोषित करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग

शासन निर्णय क्र. हा.मै.ऊ-२०१८/प्र.क्र. १०७/अजाक

मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.

दिनांक : ११/०६/२०१९.

प्रस्तावना:-

केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३ (२०१३ चा २५) पारीत केल्या असून सदर कायदा दि. ६ डिसेंबर, २०१३ पासून लागू केला आहे.

या अधिनियमांतर्गत केंद्र शासनाने नियम केले असून सदर नियम १२ डिसेंबर, २०१३ च्या भारत सरकारच्या राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आले आहेत.

उपरोक्त अधिनियम व त्या अंतर्गत केलेले नियम यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी सक्षम प्राधिकारी घोषित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. त्याबाबत शासनाने खालीलप्रमाणे निर्णय घेत आहे.

शासन निर्णय:-

केंद्र शासनाने “हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३” (२०१३ चा २५) पारीत केला आहे व त्या अंतर्गत केलेले नियम भारत सरकारच्या दि. १२ डिसेंबर, २०१३ च्या राजपत्रात प्रसिध्द केले आहेत.

या अधिनियमाच्या व नियमांच्या अंमलबजावणीसाठी अधिनियमाच्या कलम १८ अन्वये प्रदान करण्यात आलेल्या अधिकाराचा वापर करून प्रत्येक जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी यांना व स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजेच महानगर पालिका, नगर पालिका, नगर परिषद, नगर पंचायत यांचे आयुक्त, मुख्याधिकारी यांना तसेच ग्रामीण भागाकरिता मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद व गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रात सक्षम प्राधिकारी म्हणून घोषित करण्यात येत आहे.

जिल्हाधिकारी व स्थानिक स्वराज्य संस्था (महानगर पालिका, नगर पालिका, नगर परिषद नगर पंचायती) यांचे आयुक्त/मुख्य अधिकारी तसेच मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद व गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती हे त्यांचे काही किंवा पूर्ण अधिकार तसेच काही किंवा पूर्ण कर्तव्ये त्यांच्या कनिष्ठ स्तरावरील अधिका-यांना प्रदान करू शकतील. तसेच हे अधिकार किंवा कर्तव्ये बजावण्याचे त्यांचे कार्यक्षेत्र सुध्दा निश्चित करतील.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संगणक सांकेतांक २०१९०६१२१२०९४७३४२२ असा आहे. हा शासन निर्णय डीजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(सुनिल सरदार)

कार्यासन अधिकारी, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा. राज्यपाल यांचे सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
२. मा. मुख्य मंत्री यांचे प्रधान सचिव, मुख्यमंत्री सचिवालय, मंत्रालय, मुंबई,
३. मा. मंत्री (सर्व) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
४. मा. राज्य मंत्री (सर्व) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
५. मा. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई,
६. सर्व अमुस प्रधान सचिव / सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
७. आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे,
८. महालेखापाल, महाराष्ट्र-१/२ (लेखापरिक्षा व अनुज्ञेयता), मुंबई / नागपूर,
९. सर्व जिल्हाधिकारी,
१०. सर्व प्रादेशिक उप आयुक्त, समाजकल्याण,
११. सर्व सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण,
१२. सर्व जिल्हा कोषागार अधिकारी,
१३. निवडनस्ती (अजाक)

हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ च्या अंमलबजावणी. दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्सना/ सफाई कामगारांना मा.सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयानुसार नुकसान भरपाई अदा करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग
शासन निर्णय क्र. हामैऊ-२०१९/प्र.क्र. २६८/अजाक
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.
दिनांक :- १२ डिसेंबर, २०१९.

वाचा :

१. हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३,
२. रिट याचिका (सिव्हील) क्रमांक- ५८३/२००३ मध्ये मा.सर्वोच्च न्यायालयाने दिनांक २७/३/२०१४ रोजी दिलेले आदेश.
३. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन परिपत्रक क्रमांक-सफाई २०१३/प्र.क्र.२११ (भाग-२)/महामंडळे, दि.१६/१०/२०१४,
४. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक-हामैऊ २०१५/प्र.क्र.१९६/अजाक-१, दि.७/८/२०१५,
५. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक-हामैऊ २०१८/प्र.क्र.१०७/अजाक, दि.११/६/२०१९,
६. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन अधिसूचना क्रमांक-हामैऊ २०१८/प्र.क्र.३८२ (भाग१)/अजाक, दि.३१/७/२०१९,
७. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन अधिसूचना क्रमांक-हामैऊ २०१८/प्र.क्र.३८२ (भाग२)/अजाक, दि.३१/७/२०१९,
८. गृह विभाग, शासन अधिसूचना क्रमांक-पीआरओ ०८१९/प्र.क्र.३०२/विशा-२, दिनांक २०/९/२०१९.

प्रस्तावना:-

केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३ (२०१३ चा २५) पारीत केला असून सदर कायदा दि. ६ डिसेंबर, २०१३ पासून लागू केला आहे. या अधिनियमांतर्गत केंद्र शासनाने नियम केले असून सदर नियम १२ डिसेंबर, २०१३ च्या भारत सरकारच्या राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आले आहेत.

२. उपरोक्त अधिनियम व त्या अंतर्गत केलेले नियम यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मा.सर्वोच्च न्यायालयाने रिट पिटीशन क्र.५८३/२००३ मध्ये दिनांक २७/३/२०१४ रोजी दिलेल्या न्यायनिर्णयानुसार केंद्र शासनाच्या सन २०१३ च्या अधिनियमाची काटेकोर अंमलबजावणीबाबत कार्यवाही करणे व मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स यांचे मृत्युबाबत नुकसान भरपाई अदा करण्याचे आदेश सर्व राज्य शासन आणि केंद्र शासित प्रदेश यांना दिले आहेत.

३. मा.सर्वोच्च न्यायालयाने रिट पिटीशन ५८३/२००३ मध्ये दि.२७/०३/२०१४ रोजी खालील प्रमाणे आदेश दिले आहेत:-

14 (i) The persons included in the final list of manual scavengers under Sections 11 and 12 of the 2013 Act, shall be rehabilitated as per the provisions of Part IV of the 2013 Act, in the following manner, namely:-

- (a) Such initial, one time, cash assistance, as may be prescribed;
- (b) Their children shall be entitled to scholarship as per the relevant scheme of the Central Government or the State Government or the local authorities, as the case may be;
- (c) They shall be allotted a residential plot and financial assistance for house construction, or a ready built house with financial assistance, subject to eligibility and willingness of the manual scavenger as per the provisions of the relevant scheme;
- (d) At least one member of their family, shall be given, subject to eligibility and willingness, training in livelihood skill and shall be paid a monthly stipend during such period;
- (e) At least one adult member of their family, shall be given, subject to eligibility and willingness, subsidy and concessional loan for taking up an alternative occupation on sustainable basis, as per the provisions of the relevant scheme;
- (f) Shall be provided such other legal and programmatic assistance, as the Central Government or State Government may notify in this behalf.

(ii) If the practice of manual scavenging has to be brought to a close and also to prevent future generations from the inhuman practice of manual scavenging, rehabilitation of manual scavengers will need to include:-

- (a) Sewer deaths - entering sewer lines without safety gears should be made a crime even in emergency situations. For each such death, compensation of Rs.10 Lakhs should be given to the family of the deceased.
- (b) Railways - should take time bound strategy to end manual scavenging on the tracks.
- (c) Persons released from manual scavenging should not have to cross hurdles to receive what is their legitimate due under the law.
- (d) Provide support for dignified livelihood to safai karmachari women in accordance with their choice of livelihood schemes.

(iii) Identify the families of all persons who have died in sewerage work (manholes, septic tanks) since 1993 and award compensation of Rs.10 Lakhs for each such death to the family members depending on them.

(iv) Rehabilitation must be based on the principles of justice and transformation.

अशा प्रकारे मा. सर्वोच्च न्यायालयाने उपरोक्त प्रकरणी मुख्यतः मल:निस्सारण कुंड, खड्डे, भुमीगत गटारे, मल:निस्सारण वाहिन्यामधील (यापुढे "उक्त दुषीत गटारे"संबोधीले जाईल.) मृत्यु - कोणत्याही आपत्कालीन परिस्थितीतही सुरक्षित साधनांशिवाय उक्त दुषीत गटारात उतरणे हा गुन्हा मानण्यात यावा, अशा प्रत्येक मृत्युकरीता त्या व्यक्तीच्या कुटुंबाला रु.१० लाख नुकसान भरपाई देण्यात यावी. तसेच, अशा प्रकारे सन १९९३ पासून दुषीत गटारांमध्ये काम करतांना मृत्यु पावलेल्या कामगारांच्या कुटुंबांचा शोध घेऊन अशा प्रत्येक कुटुंबाला रु.१० लाख नुकसान भरपाई देण्यात यावी, असे आदेश दिलेले आहेत. मा.सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार दुषीत गटारांमध्ये काम करतांना मृत्यु पावलेल्या हाताने मैला उचलणाऱ्या कामगारांच्या कुटुंबाला नुकसान भरपाई देण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय:-

मा.सर्वोच्च न्यायालयाने रिट पिटीशन क्र.५८३/२००३ मध्ये दिनांक २७/३/२०१४ रोजी दिलेल्या न्यायनिर्णयानुसार सन १९९३ पासून सफाई कामगार/ मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्सचे काम करतांना उक्त दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या कामगारांच्या कुटुंबांचा शोध घेऊन अशा मृत्यु पावलेल्या कामगारावर अवलंबुन असणाऱ्या कुटुंबातील सदस्यांना रु.१० लाख नुकसान भरपाई देण्यात यावी. उपरोक्त नुकसान भरपाई देण्यासाठी खालीलप्रमाणे सक्षम प्राधिकारी (जबाबदार अधिकारी) निश्चित करण्यात येत आहेत.

अ.क्र.	ज्यांच्या अधिनस्त घटना घडली ते क्षेत्र (ज्या क्षेत्रात/अधिनस्त दुषीत गटारामध्ये सफाई कामगाराचा मृत्यु झाला ते क्षेत्र/ आस्थापना/ कार्यालय)	कामगाराचा प्रवर्ग (दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या कामगाराचा प्रवर्ग)	१० लक्ष रूपये देणारा सक्षम प्राधिकारी
१.	महानगर पालिका क्षेत्र	महानगर पालिका सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (महापालिकेने नेमलेल्या खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे महापालिकेच्या कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	आयुक्त महापालिका (महापालिकेने त्यांच्या स्वतःच्या उत्पनातुन)
२.	नगर परिषद/ नगरपालिका/ नगरपंचायती	नगर परिषद/ नगरपालिका/ नगरपंचायती सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे)	मुख्याधिकारी, नगर परिषद/ नगरपालिका / नगरपंचायत (उक्त

		(नगरपालिकेने/ नगरपरिषद/ नगरपंचायतीने खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे नगर परिषद/ नगरपालिका कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	नगरपरिषद/ नगरपालिका/ नगरपंचायती यांनी त्यांचे स्वतःच्या उत्पन्नातुन)
३.	जिल्हा परिषद/ पंचायत समिती/ग्रामपंचायत	जिल्हा परिषद/ पंचायत समिती/ ग्रामपंचायत सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (जिल्हा परिषद/ पंचायत समिती/ ग्रामपंचायती यांचेकडील (खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे जिल्हा परिषद/ पंचायत समिती/ ग्रामपंचायत कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद (जिल्हा परिषदेच्या सेस फंडातुन)
४.	राज्य शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना	राज्य शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना यांचेकडील सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (राज्य शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना यांनी खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे राज्य शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना यांचेकडील कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	कार्यालय/ आस्थापना प्रमुख (कार्यालयीन / आस्थापना खर्चातून किंवा संबंधीत कर््यालये/ आस्थापना यांचेकडील उपलब्ध निधीतुन.)
५.	महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम असलेल्या संस्था (Parastatal Organisations/State owned Entity) MMRDA,	महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम असलेल्या संस्था (Parastatal Organisations /State owned Entity) e.g.MMRDA, CIDCO, MHADA, NMRDA, PMRDA,	संबंधित संस्थांचे प्रशासकीय प्रमुख/ व्यवस्थापकीय संचालक/

	CIDCO, MHADA, NMRDA, PMRDA, PCNTD इत्यादी	PCNTD यांचे सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे महाराष्ट्र शासनाचा उपक्रम असलेल्या संस्थामध्ये कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	मुख्य कार्यकारी अधिकारी/ महानगर आयुक्त (संबंधित संस्थेच्या उत्पन्नातुन)
६.	राज्य शासनाचे अंगीकृत उपक्रम/ महामंडळे	राज्य शासनाचे अंगीकृत उपक्रम/ महामंडळे यांचेकडील सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (राज्य शासनाचे अंगीकृत उपक्रम/ महामंडळे यांनी नेमलेल्या खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे राज्य शासनाचे अंगीकृत उपक्रम/ महामंडळे कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	संबंधित संस्थांचे प्रशासकीय प्रमुख/ व्यवस्थापकीय संचालक/मुख्य कार्यकारी अधिकारी (संबंधित उपक्रमे/ महामंडळे यांचे स्वतःचे उत्पन्नातुन)
७.	राज्य शासनामार्फत अनुदान/ कर्ज मिळत असलेले साखर कारखाने/सुतगिरण्या/ सहकारी संस्था	राज्य शासनामार्फत अनुदान/ कर्ज मिळत असलेले साखर कारखाने/ सुतगिरण्या/ सहकारी संस्था सफाई कामगार (नियमित/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (राज्य शासनामार्फत अनुदान/ कर्ज मिळत असलेले साखर कारखाने/ सुतगिरण्या/ सहकारी संस्था यांनी नेमलेल्या खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे उपरोक्त साखर कारखाने/ सुतगिरण्या/ सहकारी संस्थांच्या कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	संबंधित संस्थांचे सचिव (संबंधित संस्थेच्या स्वतःच्या उत्पन्नातुन)

८.	महाराष्ट्र राज्यातील कटक मंडळे	महाराष्ट्र राज्यातील कटक मंडळे येथील सफाई कामगार (नियमीत/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) महाराष्ट्र (राज्यातील कटक मंडळांनी नेमलेल्या खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे उपरोक्त महाराष्ट्र राज्यातील कटक मंडळे यांच्या कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	संबंधित कटक मंडळाचे प्रशासकीय प्रमुख (संबंधित कटक मंडळाच्या उत्पन्नातून)
९.	महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वे परिक्षेत्र	महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वे परिक्षेत्रातील सफाई कामगार (नियमीत/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वेने नेमलेल्या खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे उपरोक्त महाराष्ट्र राज्यातील रेल्वेच्या कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	मुख्य प्रबंधक, रेल्वे (संबंधित रेल्वेकडे उपलब्ध असलेल्या निधीतून)
१०.	केंद्र शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना	केंद्र शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना यांचेकडील सफाई कामगार (नियमीत/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (केंद्र शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना यांनी खाजगी कंत्राटदाराकडील तसेच बाह्यस्रोताद्वारे कंत्राटाद्वारे केंद्र शासनाचे कार्यालय/ आस्थापना यांचेकडील कामासाठी नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल.)	कार्यालय/ आस्थापना प्रमुख (कार्यालयीन / आस्थापना खर्चातून किंवा संबंधित कार्यालये/ आस्थापना यांचेकडील उपलब्ध निधीतून.)

११.	उपरोक्त अ.क्र. १ ते १० मध्ये नमूद कार्यालये/ आस्थापना/ संस्था व्यतिरिक्त उर्वरीत खाजगी क्षेत्र तसेच इतर क्षेत्रामध्ये घडलेल्या घटना.	उपरोक्त अ.क्र. १ ते १० मध्ये नमूद कार्यालय/आस्थापना/संस्था व्यतिरिक्त उर्वरीत खाजगी क्षेत्र तसेच इतर क्षेत्रामध्ये नियुक्त सफाई कामगार (नियमीत/कंत्राटी तत्वावर/ रोजंदारी/ बाह्यस्रोताद्वारे) (उपरोक्त ठिकाणी नेमलेल्या बाह्यस्रोताद्वारे तथा कंत्राटाद्वारे नियुक्त सफाई कामगारांचा सुध्दा यामध्ये समावेश होईल)	उपरोक्त अ.क्र. १ ते १० मध्ये नमूद कार्यालये/ आस्थापना/ संस्था व्यतिरिक्त उर्वरीत खाजगी क्षेत्र यांचे प्रमुख त्यांच्या निधीतून (या प्रकरणी संबंधितांना रु. १० लाख नुकसान भरपाई देतील व ते मिळाल्याबाबतची खात्री जिल्हाधिकारी यांनी करावी.
-----	--	---	--

२. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ च्या अंमलबजावणीसाठी दिनांक ३१ जुलै, २०१९ च्या अधिसूचनेन्वये जिल्हा स्तर व उपविभागीय स्तरावर दक्षता समित्या गठीत करण्यात आलेल्या आहेत. या दक्षता समित्यांनी नियमीतपणे बैठका घेऊन त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्सचे दुषीत गटारांमध्ये काम करतांना १९९३ पासून दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या कामगारांच्या प्रकरणांचा आढावा घ्यावा. तसेच, मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्सचे काम करतांना दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या कामगारावर अवलंबून असणाऱ्या कुटूंबातील सदस्यांना रु.१० लाख नुकसान भरपाई देण्याची सर्वस्वी जबाबदारी उपरोक्त (१) मध्ये दिलेल्या तक्त्याप्रमाणे संबंधीत प्राधिकारी यांची राहिल. त्यानुसार संबंधीत जिल्हाधिकारी यांनी नुकसान भरपाईचा आढावा घ्यावा व नुकसान भरपाई संबंधीत दुषीत गटारामध्ये मृत सफाई कामगाराच्या कुटूंबाला तात्काळ मिळेल याची दक्षता घ्यावी. जिल्हाधिकारी यांनी यासंदर्भात केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल आयुक्त (समाज कल्याण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई तथा संबंधीत विभागास पाठवावा.

३. सदर प्रकरणी दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या सफाई कामगारावर अवलंबून असणाऱ्या कुटूंबास यापूर्वी इतर देय स्वरूपात (उदा. Workman Compensation Act व इतर अनुषंगिक स्वरूपात किंवा अन्य कोणत्याही कायदा/ नियम/ योजनेखाली मिळालेली) नुकसान भरपाई दिलेली असली तरी मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार रूपये १० लाख नुकसान भरपाई स्वतंत्रपणे देणे बंधनकारक राहिल. याचाच अर्थ उक्त नुकसान भरपाई संबंधीत दुषीत गटारामध्ये मृत्यु पावलेल्या सफाई कामगारावर अवलंबून असलेल्या कुटूंबास देय इतर लाभाव्यतिरीक्त/ इतर नुकसान भरपाई व्यतिरिक्त असेल.

४. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संगणक सांकेतांक २०१९१२१२१५२४०९८४२२ असा आहे. हा शासन निर्णय डीजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(अजोय मेहता)

मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रति,

- १) मा. विरोधी पक्षनेता, विधान सभा/ विधान परिषद, विधान मंडळ, मुंबई,
- २) सर्व सन्माननीय सदस्य, विधान सभा/ विधान परिषद,
- ३) मा. राज्यपाल यांचे प्रधान सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
- ४) मा. मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मुख्यमंत्री सचिवालय, मंत्रालय, मुंबई,
- ५) मा. मंत्री (सर्व) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ६) मा. राज्य मंत्री (सर्व) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ७) मा. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई,
- ८) सर्व अ.मु.स./ प्रधान सचिव / सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ९) आयुक्त, समाजकल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
- १०) महालेखापाल, महाराष्ट्र-१/२ (लेखापरिक्षा व अनुज्ञेयता), मुंबई / नागपूर,
- ११) सर्व विभागीय आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य,
- १२) मुख्याधिकारी, MHADA, CIDCO, MMRDA, NMRDA, PMRDA. PCNDT,
- १३) सर्व जिल्हाधिकारी,
- १४) सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, महाराष्ट्र राज्य,
- १५) सर्व मुख्याधिकारी, नगर परिषद/ नगरपालिका, महाराष्ट्र राज्य,
- १६) सर्व प्रादेशिक उप आयुक्त, समाजकल्याण,
- १७) सर्व सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण,
- १८) सर्व जिल्हा कोषागार अधिकारी,
- १९) प्रमुख, कटकमंडळे, महाराष्ट्र राज्य,
- २०) मुख्य प्रबंधक, रेल्वे, महाराष्ट्र राज्य,
- २१) केंद्र शासनाची महाराष्ट्र राज्यातील सर्व कार्यालये,
- २२) राज्य शासनाची सर्व कार्यालये,
- २३) सर्व साखर कारखाने, सुतगिरण्या, सहकारी संस्था यांचे अध्यक्ष/सचिव, महाराष्ट्र राज्य,
- २४) राज्य शासनाचे अंगीकृत उपक्रम/ महामंडळे या संस्थांचे प्रशासकीय प्रमुख/ व्यवस्थापकीय संचालक/मुख्य कार्यकारी अधिकारी/ महानगर आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य,
- २५) निवडनस्ती (अजाक).

हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ च्या अंमलबजावणी करीता अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था येथे विशेष व्यवस्थापन कक्ष सुरु करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग
शासन निर्णय क्र. हैमैऊ-२०१९/प्र.क्र.३५८/अजाक
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.
दिनांक :- १२ डिसेंबर, २०१९.

वाचा :

१. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३,
२. रिट याचिका (सिव्हील) क्रमांक- ५८३/२००३ मध्ये मा.सर्वोच्च न्यायालयाने दिनांक २७/०३/२०१४ रोजी दिलेले आदेश,
३. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन परिपत्रक क्रमांक-सफाई २०१३/प्र.क्र.२११ (भाग-२)/ महामंडळे, दि.१६/१०/२०१४,
४. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक-हैमैऊ २०१५/ प्र.क्र.१९६/अजाक-१, दि.०७/०८/२०१५,
५. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन निर्णय क्रमांक-हैमैऊ २०१८/प्र.क्र.१०७/अजाक, दि.११/०६/२०१९,
६. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन अधिसूचना क्रमांक-हैमैऊ २०१८/प्र.क्र.३८२ (भाग१)/अजाक, दि.३१/०७/२०१९,
७. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, शासन अधिसूचना क्रमांक-हैमैऊ २०१८/प्र.क्र.३८२ (भाग२)/अजाक, दि.३१/०७/२०१९,
८. गृह विभाग, शासन अधिसूचना क्रमांक-पीआरओ ०८१९/प्र.क्र.३०२/विशा-२, दि. २०/०९/२०१९,
९. संचालक, सीएसजी, अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, मुंबई यांचे पत्र क्र. अ.भा.स्था.स्व.सं./सा.न्या./०२/२०१९, दि. २०/०९/२०१९.

प्रस्तावना:-

केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस (मॅन्युअल स्कूव्हेंजर) (या पुढे उक्त सफाई कामगार असे संबोधण्यात येईल.) प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३ (Prohibition of Employment as Manual Scavengers and their Rehabilitation Act, २०१३) (यापुढे त्यास उक्त अधिनियम संबोधण्यात येईल) पारीत केला असून सदर कायदा दि. ६ डिसेंबर, २०१३ पासून लागू केला आहे. या अधिनियमांतर्गत केंद्र शासनाने

नियम केले असून सदर नियम १२ डिसेंबर, २०१३ च्या भारत सरकारच्या राजपत्रात प्रसिध्द करण्यात आले आहेत.

२. उपरोक्त अधिनियम व त्या अंतर्गत केलेले नियम यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी मा.सर्वोच्च न्यायालयाने रिट पिटीशन क्र.५८३/२००३ मध्ये दिनांक २७/३/२०१४ रोजी दिलेल्या न्यायनिर्णयानुसार केंद्र शासनाच्या सन २०१३ च्या अधिनियमाची काटेकोर अंमलबजावणीबाबत कार्यवाही करणे व मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स यांचे मृत्युबाबत नुकसान भरपाई अदा करण्याचे आदेश सर्व राज्य शासन आणि केंद्र शासित प्रदेश यांना दिले आहेत.

३. सदर कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र शासनाकडून सातत्याने पाठपुरावा होत आहे. त्याचप्रमाणे केंद्रीय सफाई कर्मचारी आयोग हा ही या कायद्याच्या तरतुदीच्या अंमलबजावणीसाठी सातत्याने आढावा घेत असतो व कायद्याची अंमलबजावणी काटेकोरपणे होण्यासाठी पाठपुरावा करत असतो. त्यातच कायदा पारित झाल्यानंतरच्या कालावधीतही हाताने मैला साफ करण्याचे काम सेप्टीक टँक मध्ये उतरून सुरु असल्याचे आढळून आले आहे व सफाई कर्मचाऱ्यांचा मृत्यू सुध्दा झालेले आहे. उक्त सफाई कामगार यांचे पुनर्वसन करणे व मृत उक्त सफाई कामगारांच्या अवलंबित कुटूंबीयांना नुकसान भरपाई देणे याविषयीही सातत्याने केंद्र शासनाकडून पाठपुरावा होत असतो. तसेच, मा. सर्वोच्च न्यायालयानेही याचिका क्र. CWP/५८३/२००३ मध्ये दिनांक २७/३/२०१४ रोजी पारित केलेल्या आदेशांतर्गत उक्त सफाई कर्मचाऱ्यांचा मृत्यू झाल्यास त्यांचेवर अवलंबित कुटूंबियास रु. १० लाख नुकसान भरपाई देऊन उक्त सफाई कामगारांच्या अवलंबित कुटूंबियांचे पुनर्वसनाविषयीचे निर्देश दिलेले आहेत. सदरचा कायदा पारित होऊन आता ६-७ वर्षांचा कालावधी झालेला आहे. या कायद्यातील तरतुदीची माहिती सर्व स्तरावर होण्यासाठी व या कायद्याविषयी जागरूता निर्माण करणे, कायद्यातील तरतुदी सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था व अंमलबजावणी यंत्रणांना ज्ञात करून देणे, हाताने मैला साफ करण्याच्या कर्मचाऱ्यांचे पुनर्वसन करणे यासारख्या बाबी तातडीने होणे अनिवार्य आहे.

४. उक्त अधिनियमाची अंमलबजावणी करणे अनिवार्य आहे. उपरोक्त उक्त अधिनियमाच्या अंमलबजावणीत उणिवा आहेत, त्या दूर करण्याकरीता उक्त अधिनियमा अंतर्गत नियमावली, मल:निस्सारन व सेप्टीक टँकचा साफसफाई करीता मार्गदर्शिका व मानक अंमलबजावणी (Standard Operating Process) तयार करणे आवश्यक आहे. तसेच, उक्त सफाई कामगार (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर) तथा घाण कामांशी संबंध येणारे अन्य सफाई कामगार यांचा सर्वसमावेशक Database तयार करणे आवश्यक आहे. All India Institute of Local Self Government (A.I.I.L.S.G.) स्थित Centre for Sustainable Governance (C.S.G) तर्फे एक विशेष सहाय्य कक्ष सुरु करून त्या कक्षा मार्फत हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालणे व पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३ मध्ये नमूद मुदयांवर अभ्यास करून त्या अनुषंगाने

धोरणात्मक निर्णयांच्या बाबतीत अभ्यास तसेच हाताने मैला उचलणारे सफाई कामगार व घाणीशी संबंध येणारे सफाई कामगार यांचा Database तयार करणे इत्यादी संदर्भात शासनाला सहाय्य करणारी संस्था निवड करण्याचे प्रस्तावित होते.

५. अखील भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था (All India Institute of Local Self Government) (या पुढे A.I.I.L.S.G. म्हणून संबोधण्यात येईल) ही देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्थाचे अधिकारी कर्मचारी तथा पदाधिकारी यांचे प्रशिक्षण व क्षमता वाढ करणारी नामांकित व अग्रगण्य संस्था आहे. सदर संस्थेने स्वच्छता व सार्वजनिक आरोग्य या विषयावर मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षणाचे साहित्य व अभ्यासक्रम विकसित केलेला आहे व आतापर्यंत १५ लाख व्यक्तींना A.I.I.L.S.G. च्या देशातील विविध केंद्राद्वारे प्रशिक्षित केलेले आहे.

६. उपरोक्त संस्थेचे मुख्यालय हे मुंबई येथे स्थित आहे. A.I.I.L.S.G. ही संस्था जागतिक बँक, UN Habitat, UNDP, UNICEF, US-AID, जागतिक आरोग्य संघटना, WHO, GIZ, FES, FORD Foundation, CIDA, Cities Alliances इत्यादी नामांकित संस्थांशी निगडीत आहे. A.I.I.L.S.G. ह्या संस्थेला केंद्र शासनाच्या गृहनिर्माण व नगर विकास (Ministry of Housing and Urban Affairs) (MoHUA) ने AMRUT, स्वच्छ भारत अभियान, प्रधानमंत्री आवास योजना, राष्ट्रीय नागरी उपजिविका अभियान इत्यादी महत्वाच्या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी नामनिर्देशित (Empanel) केलेले आहे. तसेच, राज्य शासनाच्या नगर विकास विभाग व पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाचे प्रशिक्षण कार्यक्रम, कृती आराखडा व Hand Holding Support देण्याचे काम A.I.I.L.S.G ला दिलेले आहे. तसेच, A.I.I.L.S.G. या संस्थेने २००२ साली नागरी घन कचरा व्यवस्थापन कक्ष स्थापन करून मा.सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार नागरी घन कचरा व्यवस्थापन नियम २००० च्या अंमलबजावणी संदर्भात भरीव काम केलेले आहे. या सर्व बाबीमुळे हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्याचे पुनर्वसन करणे २०१३ च्या अधिनियमाच्या अनुषंगाने विशेष व्यवस्थापन कक्षाचे कामकाज अखील भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था (All India Institute of Local Self Government) (A.I.I.L.S.G.)) यांचेकडे सोपविण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. त्यानुसार पुढीलप्रमाणे शासन निर्णय निर्गमित करण्यात येत आहे.

शासन निर्णय :-

केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणा-या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३ ची अंमलबजावणी व मा.सर्वोच्च न्यायालयाने रिट पिटीशन क्र.५८३/२००३ मध्ये दिनांक २७/३/२०१४ रोजी दिलेल्या आदेशाची अमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने विशेष व्यवस्थापन कक्ष स्थापन करण्यात येत आहे. या विशेष व्यवस्थापन कक्षाचे कामकाज अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था (All India Institute of Local Self Government (A.I.I.L.S.G.)) यांचेकडे सोपविण्यात येत आहे. यासंदर्भात A.I.I.L.S.G. सामाजिक न्याय

विभागाच्या अधिपत्याखालील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (BARTI) ही संस्था व महाराष्ट्र शासन सामाजिक न्याय विभाग यांचे समन्वयाने काम बघेल.

सदर विशेष व्यवस्थापन कक्षाचे कामकाज खालीलप्रमाणे असेल :-

(१) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध घालणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे या अधिनियम, २०१३ मधील नमूद मुद्द्यांचा तसेच मा. सर्वोच्च न्यायालयाने याचिका क्र.सीडब्ल्युपी/५८३/२००५ मध्ये २७/३/२०१४ रोजी पारीत केलेल्या आदेशाचा सखोल अभ्यास करून त्या अनुषंगाने उपरोक्त अधिनियमांतर्गत नियम, सद्यस्थिती अहवाल, मानक अंमलबजावणी (Standred opening produture) (SOP) धोरण तयार करणे, संख्यात्मक माहिती गोळा करणे इत्यादी बाबीसाठी शासनाला सहाय्य करेल,

(२) उक्त अधिनियमाच्या अंमलबजावणीतील उणिवा दूर करून मलनिस्सारण व सेप्टिक टँकच्या साफसफाई करीता मार्गदर्शिका व मानके निश्चित करून त्यांची अंमलबजावणी प्रक्रिया तयार करणे,

(३) या विशेष व्यवस्थापन कक्षामार्फत उक्त अधिनियमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरीता अभ्यास करून सर्व संबंधितांशी चर्चा करून नियमावली / मार्गदर्शिका तयार करणे,

(४) विशेष व्यवस्थापन कक्षामार्फत राज्य व विभागीय स्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे,

(५) उक्त अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी कार्यक्रमाचे वेळापत्रक तयार करणे,

(६) हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगार यांचे संदर्भात त्यांची सद्यःस्थिती तसेच त्यांचे पुनर्वसनाबाबतची सद्यःस्थिती या संदर्भात संशोधन/अभ्यास करून विविध स्रोताद्वारे माहिती संकलीत करणे तसेच उपरोक्त माहिती संकलीत करतांना घान कामाशी संबंध येणाऱ्या सफाई कामगारांची सुद्धा माहिती संकलीत करणे व उपरोक्त माहितीच्या अधारे सद्यःस्थिती अहवाल तयार करणे,

(७) उक्त अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी तसेच घाणीशी संबंध येणाऱ्या सफाई कामगार यांच्या संदर्भात संनियंत्रण करण्यासाठी संगणकीय प्रणाली विकसित करणे तसेच सदर माहिती ऑनलाईन करणेसाठी व्यवस्था विकसित करणे व त्यासाठी योग्य ते प्रशिक्षण देणे व मदत (Hand holding support)करणे,

(८) उक्त अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी प्रचार व प्रसिध्दी साहित्य तयार करणे व त्याचे वाटप करणे,

(९) राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी आयोग, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग, महाराष्ट्र राज्य सफाई कर्मचारी आयोग, महाराष्ट्र राज्य अनुसूचित जाती जमाती आयोग, राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग व राज्य मानवी हक्क आयोग इत्यादी आयोगांना पाठवावयाच्या माहिती / प्रपत्र इत्यादी तयार करण्यास व सदर आयोगांनी घेतलेल्या बैठकीत माहिती सादर करण्यास शासनाला मदत करणे,

(१०) उक्त अधिनियमाच्या अंमलबजावणीसाठी वेळोवेळी आढावा बैठका घेण्यास शासनाला सहाय्य करणे.

२. विशेष व्यवस्थापन कक्ष स्थापन करण्याच्या अनुषंगाने उपरोक्त संस्थेने एक वर्षासाठीच्या रु.१,२७,२०,०००/- एवढ्या किंमतीच्या खर्चाचा प्रस्ताव सादर केला आहे. संस्थेच्या उपरोक्त कामकाजाच्या अनुषंगाने उद्भवणारा खर्च भागविण्याकरीता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (BARTI), पुणे यांचेमार्फत निधी उपलब्ध करून द्यावा. हा निधी बार्टीने प्रत्येकी ३ महीन्याच्या ४ टप्प्यात वितरीत करावा. उपरोक्त कक्षाचे कामकाजासाठी A.I.I.L.S.G. ही संस्था सामाजिक न्याय विभागाच्या BARTI या संस्थेशी व महाराष्ट्र शासन सामाजिक न्याय विभाग यांचेशी समन्वयाने कामकाज पार पाडेल.

३. यासंदर्भात सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महासंचालक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (BARTI), पुणे व अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांच्यामध्ये त्रिपक्षीय करार करण्यात यावा.

४. उपरोक्त कक्षाच्या कामकाजाचा नियमितपणे आढावा घेण्यासाठी आयुक्त (समाजकल्याण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांच्या अध्यक्षतेखाली कार्यकारी समिती गठीत करण्यात येत आहे.

उपरोक्त कार्यकारी समितीची रचना खालीलप्रमाणे असेल-

१.	आयुक्त, समाज कल्याण, पुणे	अध्यक्ष
२.	महासंचालक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (BARTI), पुणे	सदस्य
३.	(All India Institute of Self Local Government) (A.I.I.L.S.G.) यांचा प्रतिनिधी	सदस्य
४.	व्यवस्थापकीय संचालक, महात्मा फुले आर्थिक विकास महामंडळ, मुंबई	सदस्य
५.	आयुक्त तथा संचालक, नगरपालिका प्रशासन संचालनालय, मुंबई	सदस्य
६.	संचालक, आरोग्य सेवा, मुंबई	सदस्य
७.	सह सचिव (अजाक), सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
८.	अतिरिक्त आयुक्त, समाज कल्याण, पुणे	सदस्य सचिव

सादर कार्यकारी समितीची बैठक महिन्यातून कमीत-कमी एकदा घेण्यात यावी.

५. त्याप्रमाणेच उपरोक्त कक्षाच्या कामकाजाचा आढावा व धोरणात्मक निर्णयासाठी राज्यस्तरीय संनियंत्रण समितीची स्थापना करण्यात येत आहे.

या राज्यस्तरीय नियंत्रण समितीची रचना खालीलप्रमाणे असेल :-

१.	प्रधान सचिव / सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई	अध्यक्ष
२.	श्री.अजितकुमार जैन, संचालक, सी.एस.जी., अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, मुंबई	सदस्य
३.	प्रधान सचिव (नवी-२), नगर विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
४.	प्रधान सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
५.	प्रधान सचिव, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग मंत्रालय, मुंबई	सदस्य
६.	आयुक्त तथा संचालक, नगरपालिका प्रशासन संचालनालय, मुंबई	सदस्य
७.	आयुक्त, समाज कल्याण, पुणे	सदस्य
८.	महासंचालक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (BARTI), पुणे	सदस्य
९.	आयुक्त, कामगार, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई	सदस्य
१०.	सह सचिव (अजाक), सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई	सदस्य सचिव

६. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संगणक सांकेतांक २०१९१२१२१४३४१०७२२२ असा आहे. हा शासन निर्णय डीजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(दि. रा. डिंगळे)

सह सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रति,

- १) मा. विरोधी पक्षनेता, विधान सभा/ विधान परिषद विधान मंडळ मुंबई,
- २) सर्व सन्माननीय सदस्य, विधान सभा/ विधान परिषद,
- ३) मा. राज्यपाल यांचे प्रधान सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
- ४) मा. मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मुख्यमंत्री सचिवालय, मंत्रालय, मुंबई,
- ५) मा. मंत्री (सर्व) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ६) मा. राज्य मंत्री (सर्व) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ७) मा. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई,

- ८) सर्व अ.मु.स./ प्रधान सचिव / सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ९) संचालक, सीएसजी, अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, ११/१३, बोटावाला बिल्डिंग, ३ रा मजला, हॉर्निमन सर्कल, टाऊन हॉल (सेंट्रल लायब्ररी) समोर, फोर्ट, मुंबई ४०० ००१,
- १०) आयुक्त, समाजकल्याण, पुणे,
- ११) महासंचालक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (BARTI), पुणे,
- १२) महालेखापाल, महाराष्ट्र-१/२ (लेखापरिक्षा व अनुज्ञेयता), मुंबई / नागपूर,
- १३) सर्व विभागीय आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य,
- १४) सर्व जिल्हाधिकारी,
- १५) सर्व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, महाराष्ट्र राज्य,
- १६) सर्व मुख्याधिकारी, नगर परिषद/ नगरपालिका, महाराष्ट्र राज्य,
- १७) सर्व प्रादेशिक उप आयुक्त, समाजकल्याण,
- १८) सर्व सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण,
- १९) सर्व जिल्हा कोषागार अधिकारी,
- २०) प्रमुख, कटकमंडळे, महाराष्ट्र राज्य,
- २१) मुख्य प्रबंधक, रेल्वे, महाराष्ट्र राज्य,
- २२) राज्य शासनाचे अंगीकृत उपक्रम/ महामंडळे या संस्थांचे प्रशासकीय प्रमुख/ व्यवस्थापकीय संचालक/मुख्य कार्यकारी अधिकारी/ मेट्रोपोलीटन आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य,
- २३) निवडनस्ती (अजाक).